

- the Field of Education during the Temporary Liberalization of Totalitarian System, Actual Problems of National and World History. Scientific Proceedings of the Rivne State Humanitarian University: Collection of Scientific Papers. 13. p. 84–89. (in Ukrainian).
14. KHOHENKO, N. M. (2007) Studentstvo u navchal'nomu protsesi: povsyakdennyy vymir (1950–60 ti rr.) — Students in the Educational Process: the Everyday Dimension (1950th–1960th), Ukrainian Historical Proceedings. 10. p. 214–228 (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 28 жовтня 2014 р.

УДК 94(477):32.019.5«1991/2014»

М. С. Кучерук

ПРО ПРОБЛЕМУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Одеський національний політехнічний університет,
просп. Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

Кучерук Марина Сергіївна, к. і. н., доцент кафедри історії та етнографії України, e-mail: kucherukmaryna@ukr.net

АНОТАЦІЯ

Тематика дослідження виникнення і розвитку громадянського суспільства в незалежній Україні надзвичайно важлива, особливо на тлі політичних подій 2013–2014 рр. Проте, в силу політизації наукових досліджень, тема громадянського суспільства не змогла уникнути спекуляцій. Авторка пропонує власне бачення, спираючись на твори класиків політичної і економічної думки: Дж. Локка, А. Сміта, Л. фон Мізеса і сучасного американського дослідника Д. Боаза. Простежено генезу громадянського суспільства; порівнюються поняття «підданий» і «громадянин»; і, оскільки громадянське суспільство неможливо розглядати абстраговано від його ідеологічної основи — лібералізму, звертається увага на основні його постулати. Вибір класичного лібералізму зумовлений сучасними українськими реаліями. Для України актуальним вважаю саме класичний лібералізм. Українське суспільство переживає період трансформації. Громадянське суспільство в Україні сформоване, і саме воно, в першу чергу є рушієм суспільно-політичних змін.

Ключові слова: громадянське суспільство; лібералізм; підданий; громадянин; феодалний; буржуазний.

М. С. Кучерук

О ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЕ

Одесский национальный политехнический университет,
просп. Шевченка, 1, Одесса, 65044, Украина

Кучерук Марина Сергеевна, к. и. н., доцент кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: kucherukmaryna@ukr.net

АННОТАЦИЯ

Тематика исследований возникновения и развития гражданского общества в независимой Украине чрезвычайно важна, особенно ввиду политических событий 2013–2014 годов. Но, в силу политизации научных исследований, тема гражданского общества не смогла избежать политических спекуляций. В статье автор предлагает собственное видение, опираясь на работы классиков политической и экономической мысли: Дж. Локка, А. Смита, Л. фон Мизеса и современного американского исследователя Д. Боаза. Даны сведения о возникновении гражданского общества; сравниваются понятия «подданный» и «гражданин»; и, так как гражданское общество невозможно рассматривать, абстрагируясь от его идеологической основы — либерализма, обращается внимание на его основные постулаты. Выбор классического либерализма обусловлен современными украинскими реалиями. Для Украины актуальным считаю именно классический либерализм. Украинское общество находится в процессе трансформации. Гражданское общество в Украине сформировано, и именно оно, в первую очередь, является двигателем общественно-политических изменений.

Ключевые слова: гражданское общество; либерализм; подданный; гражданин; феодальный; буржуазный.

M. S. Kucheruk

ON THE PROBLEM OF FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN INDEPENDENT UKRAINE

Odessa National Polytechnic University,
1 Shevchenko avenue, Odessa, 65044, Ukraine

Kucheruk Maryna Sergeevna, PhD in History, Assistant Professor of the Department of history and ethnography of Ukraine, e-mail: kucherukmaryna@ukr.net

ABSTRACT

The investigation of the origin and development of civil society in independent Ukraine is very important, especially in view of the political events in 2013—2014. However, due to the politicization of scientific research, the topic of civil society could not avoid political speculations. The author offers her own vision of the problem, based on the classics of political and economic thought: D. Lock, A. Smith, L. von Mises and D. Boaz. The author gives information about the origin of civil society; compares the concepts of «subject» and «citizen»; and — as the civil society can not be considered in abstraction from its ideological foundation of liberalism — draws attention to its basic tenets. The choice of classical liberalism is caused by modern Ukrainian realities. Ukrainian society is in the process of transformation. The civil society in Ukraine is formed, and it is the civil society that accelerates social and political changes in the first place.

Key words: civil society; liberalism; subject; citizen; feudal; bourgeois.

Актуальність дослідження зумовлена не тільки науковим, а й практичним інтересом. Громадянське суспільство, лібералізм і розвиток демократії стали об'єктами дослідження істориків, економістів, соціологів, політологів, темою для публіцистики, предметом розмов політиків, діячів культури і громадських діячів. Для сучасної України, особливо приймаючи до уваги нещодавню «революцію гідності» і війну на Донбасі, ці питання вже вийшли за рамки наукових дискусій, а стали питаннями життя і смерті. Від вірного розуміння глибинних причин подій, що відбуваються, і розробки чіткої стратегії національного будівництва залежить подальша доля нашої держави.

З огляду на величезну зацікавленість громадянське суспільство стало темою для спекуляцій. Часто відбувається підміна

понять, особливо характерна для політиків старшого покоління, або колишніх «червоних директорів». Свідомо чи не свідомо, під поняття лібералізму, демократії і громадянського суспільства підганяються старі радянські традиції. Чи просто засіб заробити на модній ідеї, яку фінансують закордонні організації.

Авторка статті опирається на твори класиків політичної і економічної думки: Дж. Локка, А. Сміта, Л. фон Мізеса і сучасного американського дослідника Д. Боаза. Вибір класичного лібералізму зумовлений сучасними українськими реаліями. Можна погодитись, що лібералізм епохи Провітництва дещо застарів і політична думка сягнула вперед; можливо, зараз у світі більш популярні неоліберальні ідеї, де держава і суспільство не є антагоністами. Проте для України актуальним вважаю саме класичний лібералізм. Українське суспільство ще мусить пройти шлях розвитку капіталізму Західної Європи, позбавитись рудиментів феодальної і радянської систем, щоб вийти на такий рівень розвитку, коли ідеї Локка і Гоббса вже стали анахронізмом.

Події на Сході України довели, що помилкою було вважати незалежність України «подарунком» і робити виняток для українського народу. Немає народу, який би не платив за свою незалежність високу ціну. Історія виявилась суворим екзаменатором, який не поставить «залік», поки студент не засвоїть матеріал у повній мірі.

Метою статті є визначення громадянського суспільства, придатне для України.

Виклад основного матеріалу. Справді, громадянське суспільство оповите стількома міфами, стало об'єктом різноманітних маніпуляцій і містифікацій, і сама ідея громадянського суспільства починає вихолощуватися. Наприклад, під цим терміном може розумітися одна чи об'єднання громадських організацій, оскільки в корні неправильно видавати один з елементів системи за цілу систему. Викривлене розуміння громадянського суспільства, що не відповідає насправді його змісту, призводить до неправильного його розуміння, ніби відкидаючи його на маргінес. Внаслідок підміни понять під терміном «громадянське суспільство» мається на увазі лише один чи декілька його елементів, тобто за деревами не видно лісу.

Для наведення конкретного прикладу візьмемо випуск респектабельного тижневика «Коментарі» за 2013 рік, номер 16–17. Спеціальна тема цього випуску «Мутації громадянського суспільства» (їй присвячено п'ять статей), як витікає із самої назви, присвячена аналізу стану сучасного громадянського суспільства в Україні. Тут варто зупинитись і ретельно проаналізувати.

В першій статті «Третій сектор по-українськи: під владою і під бізнесом» автор дає визначення громадянського суспільства. Хоча, оскільки він є журналістом, то маємо підстави відзначити, що він швидше за все подає не своє власне бачення, а те, яке побутує у суспільстві. Тож структуру сучасного українського суспільства автор визначає наступним чином: перший сектор — влада, другий сектор — бізнес, а громадянське суспільство, або ж третій сектор — це ті організації і союзи, які не входять до першого і другого секторів [1]. А конкретніше: до першого сектора відносять органи державної влади і місцевого самоврядування, державні організації, а також політичні партії. Другий сектор — це комерційні організації. А все інше — це і є третій сектор, «не влада, і не бізнес» [2]. Він складається із декількох типів організацій і союзів: творчі союзи, благодійні організації, профсоюзи, громадські організації.

Таке сучасне визначення громадянського суспільства, яке набуло широкого розповсюдження в сучасній Україні.

Автор статті припустився двох помилок. По-перше, бізнес, або ж комерційні організації, є складовою частиною громадянського суспільства. По-друге, громадські організації і об'єднання також є частиною громадянського суспільства, а не всім громадянським суспільством.

Безперечно, категорія «третій сектор» є загальноприйнятною, яка використовується поряд з категоріями «перший сектор» (державна влада) і «другий сектор» (бізнес). Хоча, на мою думку, вартує ще уточнити, що ми розуміємо під поняттям «третій сектор» — громадянське суспільство в цілому чи творчі союзи, благодійні організації, профсоюзи, громадські організації? Поки цього розмежування немає, залишається величезне поле для маніпуляцій суспільною думкою.

Таким чином, тепер буде доречно проаналізувати: що ж таке громадянське суспільство?

Щоб відповісти на нього, звернемо свій погляд на багато століть назад, коли ще не існувало не тільки громадянського суспільства, але й самого поняття громадянства — добу панування клієнтельно-ієрархічної моделі феодального суспільства.

Хоча й вважалося, що всі люди від народження є рівними перед Богом, одні з них були «вищими», інші — «нижчими». Покликанням «вищих» була опіка над «нижчими», останні ж мусили добросовісно служити «вищим» і у всьому їм підкорятися. «Найвищим» серед людей вважався монарх — посланець Бога на землі і виразник Його волі. Найнижчий щабель займали підневільні селяни, які особисто залежали від феодала і мусили відбувати численні повинності.

Феодальне суспільство функціонувало за принципом сюзеренітету-васалітету. Сюзерени мали всю повноту влади на території, що їм належала. Васали мусили їм коритися. Верховним сюзереном був король. Васали (відносно бідні і неродовиті феодали) отримували земельні наділи разом із проживаючими на цих територіях селянами як нагороду за службу або лояльність від більш могутніх феодалів — сеньйорів. Феодальне суспільство поділялося на стани, із своїми обов'язками і правами. Принагідно зауважимо, що правами володіло небагато. Васали громадянськості не мали.

Загалом для Середньовіччя ми не можемо говорити про існування громадянства, тільки про підданство. Це поняття означало належність, підпорядкованість, підлеглість володарю. Для України, на перший погляд, це неактуально. Проте поряд із завданнями трансформації сучасного українського суспільства, подолання «пострадянського синдрому» не менш важливим є подолання феодальних пережитків, які, хоча й трансформувалися у XX ст., набувши ознак модерної епохи, при ретельному аналізі відрізняються від своїх середньовічних попередників хіба що технічними ознаками.

Громадянство виникає в містах, де за мурами колишні селяни ховались від феодальної сваволі (для України аналогом західноєвропейських середньовічних міст можна вважати Запорізьку Січ). Відоме середньовічне прислів'я говорить: «Міське повітря дарує свободу». Без опіки феодалів в містах процвітали ремесла, торгівля і мистецтво, на розвиток яких містяни спря-

мовували звільнену в результаті відмови від виконання повинностей енергію. Як наслідок, міста багатіли і зміцнювалися настільки, що вже могли виступати союзниками королів у їх боротьбі із непокірними феодалами. Ця підтримка не була безкорисливою — міста отримували навзаєм привілеї. Цей процес описаний у Адама Сміта:

«Феодали зневажали містян, яких вони розглядали не тільки як інший клас людей, а як натовп звільнених рабів, майже як людей іншої породи, відмінної від них самих. Багатство містян завжди викликало у них заздрощі і невдоволення, і при всякій добрій нагоді вони грабували їх нещадно і без докорів сумління. Містяни, звісно, ненавиділи і боялись феодалських володарів. Король також ненавидів і боявся їх; що ж стосується містян, то він їх, можливо, міг зневажати, але не мав причин ненавидіти або боятися. Тому спільність інтересів спонукала містян підтримувати короля, а короля — підтримувати містян проти феодалів. Вони були ворогами його ворогів, і в його інтересах було забезпечити їм незалежність і безпеку. Надаючи їм право мати власних суддів, видавати свої закони в разі потреби, зводити мури заради захисту і підкоряти всіх жителів міста воєнній дисципліні, король давав містянам для їх безпеки і незалежності від баронів всі засоби, які він був спроможний їм надати» [3].

Таким чином, визрів конфлікт. З одного боку, містяни не бажали визнавати зверхність феодалів, а феодали не хотіли миритися із незалежністю міст. Феодали прагнули збереження статусу-кво, підданості, підпорядкованості. Містяни намагалися вибороти свої права. Внаслідок такого протистояння спалахували буржуазні революції. Наприклад, революція в Англії 1640–1660 років, наслідком якої стали страта короля Карла I (30 січня 1649 року) і проголошення республіки 19 травня 1649 року — Commonwealth [4]. Результатами цієї революції стало знищення феодалного ладу і встановлення капіталістичних відносин [5]. Буржуазні революції в країнах Європи і ліберально-демократичні перетворення були б неможливими без активної діяльності громадянського суспільства.

Тепер ми можемо відповісти на запитання, що таке громадянське суспільство. Ми бачимо, що це аж ніяк не певні організації, а, скоріше, це світосприйняття людей.

Отже, громадянське суспільство — це такий ступінь розвитку людського, коли люди, громадяни не лише розуміють свої права, інтереси і потреби, але й готові за них боротися.

Події 1989–1991, 2004, 2013 років в Україні доводять наявність громадянського суспільства. Хоча деякі політики заперечують існування незалежної від впливів іноземних агентів громадської думки, пояснюючи «кольорові революції» наслідком змов, варто замислитися, що б іще могло спонукати велике число українців на масові, часто небезпечні для їх життя і добробуту акції протестів, окрім усвідомлення своїх інтересів і переконання, що їх права грубо порушують?

Громадянське суспільство по суті своїй є буржуазним. Тож нам варто зупинитися на ідеології громадянського суспільства, адже без розуміння його цінностей ми не зможемо зрозуміти логіку його розвитку.

Не вдаючись у поглиблений аналіз лібералізму і його розгалужень, зупинимося на ключових поняттях.

Першою і найважливішою для лібералізму є свобода. Дж. Локк, «батько лібералізму» і ідеолог англійської революції зазначав:

«Щоб правильно зрозуміти, що таке політична влада, і простежити її витоки, ми мусимо розглянути стан, притаманний усім людям за природою, — а це є стан повної свободи у керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою так, як вони вважають за потрібне, у межах закону природи, ні в кого не питаючи дозволу й не залежачи від чийсь волі» [6].

Індивідуалізм, індивідуальні права є центральними поняттями лібералізму. В наші часи це видається само собою зрозумілим, проте для XVII століття вони були сміливою заявою. Адже інститут підданства означав не тільки пріоритет держави над індивідом, а і повне право розпоряджатися життям і здоров'ям людини. Лібералізм сказав рішуче «ні» свавілля можновладців.

Традиція лібералізму надає виняткове значення гідності людини, верховенству права і скасуванню будь-яких станових привілеїв.

Наступними стрижневими цінностями лібералізму є недоторканність приватної власності і свобода підприємницької

діяльності, спонтанний порядок. Сучасний американський дослідник Девід Боаз наводить такі докази: *«Високий рівень порядку в суспільстві є необхідним для виживання та процвітання індивідів... Проте лібертаристський (відгалуження лібералізму. — авт.) соціальний аналіз досягнув, що порядок у суспільстві виникає спонтанно, незалежно від дій тисяч чи мільйонів індивідів, які взаємоузгоджують свої дії для того, щоб досягати своїх цілей... Більшість важливих інституцій в людському суспільстві — мова, право, гроші та ринки — розвинулися спонтанно, без вказівки центру. Громадянське суспільство — складна мережа об'єднань та зв'язків між людьми — являє собою інший приклад спонтанного порядку; об'єднання в межах громадянського суспільства утворені з певною метою, але громадянське суспільство як таке не є організацією і не має своєї власної мети»* [7].

Ідеологи лібералізму приділяють багато уваги відносинам із державною, а якщо конкретніше, засадничою цінністю лібералізму є обмежене врядування. Так, видатний австрійський економіст Л. фон Мізес писав: *«З точки зору ліберала, завдання держави полягає єдино і виключно у забезпеченні захисту життя, здоров'я, свободи і приватної власності від насильницьких зазіхань. Все, що йде далі від цього, є злом»* [8].

Але держава не завжди готова миритися із роллю «сторожового собаки», тому природним прагненням всіх урядів є розширення своїх повноважень, аж до контролю над суспільними процесами, що є вкрай небажаним для ліберала. Будь-який поступ держави ліберал розглядає як загрозу його правам і інтересам, домінування суспільного над особистим призводить до авторитаризму, диктатури, коли індивід стає рабом спільноти, не здатним розпоряджатися навіть власним життям.

Держава мусить виконувати певні вимоги, щоб відповідати ліберальним ідеалам. Вона не тільки повинна захищати їхню власність, але й опікуватися проблемами миру. Ось тут знаходить своє застосування суспільна функція, що виконується демократією.

Поряд із ліберальними ідеями, які наголошували на вищості індивідуальних інтересів над суспільними, розвивався інший напрям політичної думки, який відстоював пріоритет

суспільного над індивідуальним. Німецький філософ Г. Гегель є найбільш яскравим представником цього напрямку, ідеалом держави він вважав тогочасну Пруссію (яка, по суті, була юнкерсько-феодальною державою).

«Держава як дійсність субстанційної волі, якою вона володіє у зведеному до свого всезагального особливого самоусвідомлення, є в собі і для себе розумне. Ця субстанційна єдність є абсолютна, нерушійна самоціль, в якій свобода досягає свого вищого права, і ця самоціль володіє вищим правом по відношенню до одиничних людей, чийм найвищим обов'язком є бути членами держави» [9].

Г. Гегеля небезпідставно вважають ідеологом авторитарної держави. Що стосується громадянського суспільства, то він зневажав його і всіляко засуджував. У сучасному світі авторитарну державу пруського зразка можна було б вважати анахронізмом, як і теорії Г. Гегеля. Але, зважаючи на прихильників Антимайдану-2013, які досить активно висловлювали свою позицію і ставлення до відомих подій, ми переконуємось, що ідея авторитарної держави знаходить чимало прибічників в Україні.

Таким чином, держава і громадянське суспільство постійно знаходяться у стані протистояння одне одному — війни відкритої чи прихованої, холодної чи гарячої. І якщо для громадянського суспільства держава — це Левіафан, величезне непереможне чудовисько, то для держави громадянське суспільство — це семиголова Гідра, яку вона таємно надіється перемогти. Ці дві традиції — Г. Гегеля і Дж. Локка, сервілізм і лібералізм — існують паралельно, і кожна знаходить своїх противників і прихильників.

У разі, якщо держава веде наступ на громадянське суспільство занадто завзято, зіткнення стає неминучим. Ступінь зрілості громадянського суспільства вимірюється ступенем затрат (матеріальних і людських), яке воно готове понести заради здобуття своєї свободи і відстоювання своїх прав. Адже *«Громадянин не повинен так вузько обмежуватися в своїй діяльності, що тоді, коли він мислить не так, як можновладці, його єдиним вибором було або загинути, або зруйнувати механізми держави» [10].*

Останні події в Україні доводять слушність цієї думки.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Можна зробити висновок, що українське суспільство переживає період трансформації. Громадянське суспільство в Україні сформоване, і саме воно, в першу чергу, є рушієм суспільно-політичних змін.

Для подальших досліджень перспективним є вивчення розвитку громадянського суспільства в Україні — саме в тому розумінні цього терміна, яке було дано вище. В цьому контексті його неможливо розглядати абстраговано від ідеології лібералізму і еволюції демократії, починаючи із середини 1980-х років, закінчуючи «революцією гідності» 2013 року.

Література та джерела

1. Вишнеvский Ю. Третий сектор по-украински: под властью и бизнесом / Ю. Вишнеvский // Комментарии. — 2013. — № 16–17, 26 апреля — 3 мая. — С. 18.
2. Там само. — С. 19.
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит. — М. : Эксмо, 2007. — С. 135.
4. Великобритания. Исторический очерк // Большая советская энциклопедия / [Гл. ред. С. И. Вавилов]. — Второе издание. — М.: Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия, 1951. — Т. 7. — С. 258.
5. Там само.
6. Локк Дж. Цілі політичного суспільства та врядування // Лібералізм : Антологія / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. Вид. 2-ге. — К. : Видавничий дім «Простір» — «Смолоскип», 2009. — С. 639.
7. Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — Вид. 2-ге. — К. : Видавничий дім «Простір» — «Смолоскип», 2009. — С. 36.
8. Мізес Л. фон. Лібералізм у класичній традиції // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — Вид. 2-ге. — К. : Видавничий дім «Простір» — «Смолоскип», 2009. — С. 11.
9. Гегель Г. В. Ф. Философия права // Немецкая классическая философия. Т. 1. — М. : Эксмо-пресс ; Харьков : Фолио, 2000. — С. 557.
10. Мізес Л. фон. Вказ. праця.

REFERENCES

1. VYSHNEVSKYY, YU. (2013) Tretyy sektor po-ukraynsky: pod vlast'yu y biznesom — Ukrainain third Sector: under Government and Business. *Kommentaryy — Comments*. 26th April — 3th May (In Russian).
2. Ibid.
3. SMITH, A. (2007) *Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov — Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*. Moscow: Eksmo (In Russian).
4. Velykobrytaniya. Ystorycheskyu ocherk (1951) In: *Bol'shaya sovet'skaya entsyklopedyya* (Great Britain. An Historical Essay. *The Great Soviet Encyclopedia*). Moscow: Bol'shaya sovet'skaya entsyklopedyya (In Russian).
5. Ibid.
6. LOCKE, J. (2009) *Cili politichnogo suspil'stva ta vraduvannja — Two Treatises of Government*. In: O. Protsenko & V. Lisovyy (eds.) Liberalism. Antolohiya. Second edition. Kiev: Vydavnychyy dim «Prostir» — «Smoloskyp» (In Ukrainian).
7. BOAZ, D. (2009) *Kljuchovi ponjattja libertarizmu — Libertarianism: A Primer*. In: O. Protsenko & V. Lisovyy (eds.) Liberalism. Antolohiya. Second edition. Kiev: Vydavnychyy dim «Prostir» — «Smoloskyp» (In Ukrainian).
8. MISES, L. (2009) *Liberalizm u klasichnij tradicii — Liberalism: In the Classical* In: O. Protsenko & V. Lisovyy (eds.) Liberalism. Antolohiya. Second edition. Kiev: Vydavnychyy dim «Prostir» — «Smoloskyp» (In Ukrainian).
9. HEHEL, G. W. F. (2000) *Filosofija prava — The Philosophy of Right*. In: Nemetskaya klassycheskaya fylosofiya. T. 1. (German Classical Philosophy. V. 1). Moscow: Эksmo-press — Khar'kov: Folyo. (In Russian).
10. MISES, L. (2009) *Liberalism: In the Classical Tradition* In: O. Protsenko & V. Lisovyy (eds.) Liberalism. Antolohiya. Second edition. Kiev: Vydavnychyy dim «Prostir» — «Smoloskyp» (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 28 жовтня 2014 р.